

***Naoorlogse ruimtelijke ontwikkeling van
de stad Groningen: Kostverloren (1948-
1968), planvorming, beschrijving en
analyse***

Bregit Jansen – Bureau ArEA

14-10-1999

*In opdracht van:
Dienst RO/EZ Groningen,
afd. Bouw,- woningtoezicht & Monumenten*

Afbeelding 1
luchtfoto Kostverloren

Inhoud

Statement

- 1.0 Inleiding en situering
- 2.0 Morfologie van het gebied, ontwikkelingsgeschiedenis tot 1948
- 3.0 Planontwikkeling Kostverloren (1948-1953)
  - 3.1 Planologisch kader: uitbreidingsplan van de stad Groningen 1938-1940 en het structuurplan 1950
  - 3.2 Doelgroep en het programma van eisen
  - 3.3 Planintenties
  - 3.4 Planproces
- 4.0 Het uitbreidingsplan (1953 – 1968)
  - 4.1 De stedenbouwkundige structuur: infrastructuur en verkaveling
  - 4.2 Woningtypen
  - 4.3 Openbare ruimte: groenvoorziening, straten en pleinen
  - 4.4 Gerealiseerd plan
- 5.0 Analyse van het plan
- 6.0 Ontwikkelingen na realisatie (1968 – 1999)
  - 6.1 Huidige situatie
  - 6.2 Recent beleid
    - Wijkplan Kostverloren (1992)
    - Wijkvernieuwing
    - Convenant Wijkvernieuwing Groningen (1998)
  - 6.3 Planvorming (1998-1999)
- 7.0 Waardestelling van de wijk, poging tot waardering op basis van uniforme benadering
  - 7.1 'Wat zeg je van m'n wijk'
  - 7.2 Toelichting en waardering
- 8.0 Bijzondere architectonische objecten en ensembles
- 9.0 Bijlagen
  - Overzicht uitbreidingsplandossiers RO/EZ archief
  - Literatuur
  - Geraadpleegde archieven
  - Lijst van afbeeldingen
  - Noten

Statement

Het naoorlogse deel van Kostverloren representeert een van de eerste stappen die de nieuwe dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting ondernam in de richting van een grote bouwproductie, als invullingen van reeds bestaande, vooroorlogse plannen en structuren.

Het naoorlogse deel van Kostverloren neemt een logische, maar geen bijzondere plek in binnen het naoorlogse stedenbouwkundige gedachtengoed. Zij passen naadloos in de ruimtelijk sterk gefragmenteerde ontwikkeling van de wijk en de wijze waarop in de rest van Nederland, direct na de oorlog gepoogd werd de enorme woningnood te verkleinen.

Binnen de Nederlandse ontwikkelingsgeschiedenis van verkavelingmodellen is het naoorlogse deel van Kostverloren, geen extreme innovatie, eerder een bijzonder subtiele vernieuwing. Een voorzichtige poging om een voor Groningen nieuw verkavelingstype, het open bouwblok te introduceren.

Het ontwerp van de wijk werd door de toevallige totstandkoming van de 500.000ste naoorlogse Nederlandse woning in de wijk, het onderwerp van uitvoerige beschouwing en discussie. Deze beschouwing gaf inzicht in de stand van zaken van de Groningse ontwerppraktijk en de mate waarin in Groningen de nationale- en internationale architectuurtheorie werd gevolgd en toegepast.

1.0 Inleiding en situering

Deze studie is tot stand gekomen in het kader van het project Naoorlogse wijken in de gemeente Groningen. Het project richt zich in opvolging van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en het Monumenten Selectie Project (MSP) op de periode 1945 -1975. Per wijk is een inventarisatie, analyse en waardestelling gemaakt van de stedenbouwkundige structuur en de daarmee samenhangende architectuur. In deze studie wordt van Kostverloren verslag gedaan. Het verslag is opgebouwd uit enkele beschrijvende onderdelen (achtereenvolgens de morfologie, de planontwikkeling, het uitbreidingsplan en de ontwikkelingen na realisatie) en een tweetal onderdelen (de analyse en waardering) die de wijk ontleden en daaraan enkele conclusies verbinden.

In het westelijk stadsdeel is Kostverloren samen met de Schildersbuurt centraal gepositioneerd. De bestaande infrastructuur van het Reitdiep en het Hoendiep delen het westen van de stad op in drie betrekkelijk individuele gebieden. De Oranjebuurt in het noorden, Kostverloren en de Schildersbuurt in het centrum en de Zeeheldenbuurt in het zuiden van dit stadsdeel.

In de betrekkelijk korte periode van midden jaren '30 tot ca.1965 werd Kostverloren, grotendeels aan de hand van het plan Berlage van 1932 (en haar diverse wijzigingen tot aan 1940) uitgelegd. In enkele deelplannen en een gering aantal wijzigingen daarop verrees in een tweetal fasen (tussen het Hoendiep in het zuiden, de spoorlijn in het westen en de Friesestraatweg in het oosten) de woonwijk. Het gebied behoorde tot de grenswijziging van 1912 toe aan de gemeente Hoogkerk.

2.0 Morfologie van het gebied, ontwikkelingsgeschiedenis tot 1948

Morfologie van het gebied, gebaseerd op de wijkbeschrijving 'Kostverloren', die tot stand kwam in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project 1850-1940.

Het laaggelegen gebied ten zuidwesten van het Reitdiep stond bekend als de Wester Stadshamrik. Deze polder werd in het noordoosten begrensd door de oude loop van het Reitdiep en in het zuiden door de in de 17^e eeuw gegraven vaarverbinding met Friesland, het Hoendiep. Door de lage ligging, de zware klei en beperkte afwatering was het gebied ongeschikt voor akkerbouw, het werd voornamelijk gebruikt als weidegrond.

De Topografisch-Militaire Kaart 1864 toont een bloksgewijze verkaveling die wordt doorkruist door enkele wegen. De 'Zomerweg' was een landweggetje dat het afgesneden Reitdiep verbond met de trekweg langs het Hoendiep. In 1842 ontstond hierdoor een driehoekig terrein, 'Donghorn' genaamd. Verder in zuidelijke richting liep een weggetje vanaf de Friesestraatweg dood in de weilanden.

Nabij de huidige kruising van de Friesestraatweg (de oude loop van het riviertje de Aa, dat na een vergraving en indijking in de tweede helft van de dertiende eeuw dichtslibde) met de van Goyenstraat, stond aan het begin van de tweede helft van de negentiende eeuw een herberg met de naam 'Kostverloren' en in de nabijheid daarvan een stoomzaagmolen (zie afb.2).

De aanleg van de spoorlijn naar Delfzijl in 1884 kondigde de verstedelijking van de polder aan. In een drietal tijdvlakken is de ontstaansgeschiedenis van Kostverloren in te delen.

I. eind 19^e eeuw tot de grenswijziging van 1912

II. 1912 tot het begin van de WO II

III. einde van WO II tot ca. 1965

Hieronder zullen periode I en II puntsgewijs worden uitgewerkt. Periode III beslaat de naoorlogse ontwikkeling van de wijk die centraal staat in de hierop volgende hoofdstukken.

Afbeelding 2

Topografisch militaire kaart 1864. Onderdeel van de westelijke stadshamrik.

Puntsgewijze ontwikkelingsgeschiedenis fase I

*tussen 1884 en het begin van de negentiende eeuw werden ten zuidoosten van de spoorlijn een aantal straten aangelegd: de Korte- en de Smalstraat en de Eerste en Tweede Spoorstraat. Deze werden bewoond door de allerarmste land- en fabriekarbeiders. De benaming 'kostverloren' bleek allesomvattend.

*aan het eind van de 19^e eeuw ontstond enige bouwactiviteit langs de Friesestraatweg. Het ging om enkele herenhuizen (o.a. de Buitenhof) en vrijstaande en dubbele woonhuizen voor de beter gesitueerden, waarvan enkele met een grote tuin. Daarnaast stonden er enkele boerderijen.

Ondanks het feit dat het onderhavige terrein officieel behoorde tot het grondgebied van de gemeente Hoogkerk, werd het voor een aanzienlijk deel opgenomen in het Plan van uitleg van de Gemeente Groningen. Dit plan werd in navolging van de Woningwet in 1905 opgesteld door Mulock Houwer en door de gemeenteraad vastgesteld in 1906. In het deelplan 'Gem. Hoogkerk' werd het terrein voor arbeiderswoningbouw bestemd. Bij de grenswijziging op 1 januari 1912 werd het grondoppervlak van Groningen met 161 hectaren vergroot en steeg het inwoneraantal met ongeveer 1200. Na de wijziging werd het Plan van uitleg niet aangepast, er was geen animo van de zijde van de bouwers voor dit deel van de stad.

Puntsgewijze ontwikkelingsgeschiedenis fase II

*1913 bouw van de stoom-, was- en strijkinrichting 'De Hoop' aan het Hoendiep, naar ontwerp van architect M.G. Eelkema. (tegenwoordig in gebruik door Knols Koek)

*eind jaren '20 bouw van een dubbelwoonhuis aan de westzijde van de Friesestraatweg naar ontwerp van architect C. Laffra. (nog steeds in gebruik als woonhuis)

*1933 bouw van complex middenstandswoningen van twee bouwlagen met kap tegenover de brug over het Hoendiep, ontworpen door architect Joh. Prummel. (nog steeds in gebruik als woonhuis)

*1935 bouw van complex woningen aan het begin van de Friesestraatweg. (nog steeds in gebruik als woonhuizen)

*1932-45 op basis van het nieuwe uitbreidingsplan 1932 werd vooral het noordelijk deel van Kostverloren verder ontwikkeld. Centraal daarin lag de geplande ringweg, op het tracé van de huidige Rembrandt van Rijnstraat.

*1939 bouw van 168 woningen, grotendeels ten noorden van de Meindert Hobbemastraat, door woningbouwvereniging Gruno met financiering van de Rijks Verzekeringsbank als onderdeel van een plan van in totaal 335 woningen.

Afbeelding 3

Plan Mulock Houwer (1905). Wigvormig grondgebied.

3.0 Planontwikkeling Kostverloren (1948-1953)

3.1 Planologisch kader : uitbreidingsplan van de stad Groningen 1938-1940 en het structuurplan 1950

Het overigens nooit goedgekeurde structuurplan van 1950 vormde de ruimtelijke basis voor de completering van een aantal, relatief kleine uitbreidingswijken, waarvan de ontwikkeling reeds voor de oorlog gestart was.¹ In volgorde van uitvoering waren dat de Grunobuurt (ca. 580 woningen), de Rivierenbuurt (ca. 720 woningen) en Kostverloren (ca. 758 woningen). Kostverloren is de meest centraal gelegen wijk in het westelijk 'stadsdeel', ingepast in de sterk concentrische vorm van de geplande stadsuitbreiding die de stad zou moeten klaarmaken voor een bevolking van ongeveer 180.000 inwoners.

Kort na de oorlog had de stad zo'n 138.000 inwoners. Het had te kampen met een in puin geschoten en vervallen binnenstad, enorme woningnood en armoede. Er werd veel werk verzet om het openbare leven weer op gang te brengen. Verder moest de woonomgeving weer worden opgebouwd en uitgebreid. En men wilde de algemene leefomstandigheden verbeteren. Aan het structuurplan van 1950 liggen een aantal ambities ten grondslag die daarmee samenhangen. Onder andere de wens om aan iedere inwoner van de stad gepaste huisvesting te kunnen aanbieden. Met 'gepaste huisvesting' werd op de gezinssamenstelling aangemeten woningen bedoeld, waarbij begrippen als 'licht' en 'ruimte' erg belangrijk waren. Oriëntatie en bezonning zijn

daarmee in verband staande ontwerpintenties, maar ook vraagstukken als 'de gezinswas', verwarming, tochtvrije ramen, de voorziening van kasten en vaste vloerbedekking speelden een rol.

Afbeelding 4

Detail structuurplan 1932. Opdeling van het wigvormig grondgebied door de geplande ringweg in industriezone en woonwijk.

Afbeelding 5

Structuurplan 'stad Groningen' 1950, demonstratiekaart. Het intern gebruikte, maar niet officieel erkende kader voor de naoorlogse uitbreidingsplannen tot 1961.

3.2 Doelgroep en het programma van eisen

Uit een door de dienst uitgevoerd onderzoek naar 'sociale wijkopbouw en woningdifferentiatie' uit het begin van de jaren '50 bleek dat er grote behoefte was aan woningen voor arbeiders en middenstanders; in Kostverloren werd specifiek voor deze doelgroepen gebouwd.² De nieuwe uitbreiding Kostverloren werd beschouwd als een voortzetting van de bestaande Schilderswijk, die als een goede middenstandswijk werd aangemerkt. Dat blijkt onder andere uit een brief van de directeur S&V aan het college van B&W van 21 mei 1954: *'...de aanwezigheid van de bestaande middenstandswoningbouw langs de Friesestraatweg, inclusief het flatgebouw, zijn er naar mijn mening redenen aanwezig om voor de onderhavige wijk de betere arbeiderswoningbouw voor te staan.'*³ De verhouding tussen het te bouwen percentage arbeiderswoningen en middenstandswoningen in de wijk werd vastgesteld op 70:30. Er werd voorgenomen alle leeftijdscategorieën in de buurt te vertegenwoordigen, onder andere bejaarden, jonge echtparen zonder kinderen, maar ook de voorheen vaak vergeten groep van ongehuwde, alleenstaande jongeren. Het totaal aantal woningen zou 758 bedragen.

Kostverloren is inclusief industrieterreinen 16 ha groot. Binnen het totale plangebied werden door de gemeente verschillende bestemmingen aangewezen, waarvan 7.8 ha bestemd was voor woningbouw, bijzondere bebouwing en bedrijven.

Woningbouw	4.9 ha	30%
Bouwterrein bijzondere bebouwing	1.1 ha	7%
Industrieterrein incl. bedrijven met bovenwoningen	1.8 ha	11%
Plantsoen incl. vijver voor waterberging en speel-terrein	2.7 ha	17%
Wegen	5.5 ha	35%
Totaal	16 ha	100%

In het programma van eisen waren enkele voorzieningen op wijkniveau opgenomen, zoals: 14 winkels, twee lagere scholen, een middelbare school, een klein terrein voor handel, lichte industrie en bedrijven, zes garageboxen, een speeltuin en er was een terrein gereserveerd voor een buurthuis/wijkgebouw. Hierin was ruimte voor de Gemeentelijke Geneeskundige Dienst, een openbare leeszaal en een consultatiebureau voor zuigelingen. De netto bebouwingsdichtheid (dat wil zeggen exclusief industrie- en bedrijfsterreinen) is 88 woningen per ha, bruto is dat 55 woningen per ha. Vergeleken met de vooroorlogse bruto bebouwingsdichtheid die gemiddeld tussen de 40 en 50 woningen per ha ligt is dat niet meer dan een lichte stijging. In 1995 werd de totale Kostverloren (voor- en naoorlogs deel) bewoond door 2165 inwoners, dat is gemiddeld 1.7 persoon per woning en 135 inwoners per ha.

3.3 Planintenties

De planintenties zijn onder te verdelen in twee categorieën. Ten eerste de intenties die verankerd liggen in de tijdsgeest en uitdrukking geven aan de actuele maatschappelijke- en stedenbouwkundige ontwikkelingen. Ten tweede de intenties zoals die verwoord zijn in de toelichting op het uitbreidingsplan Kostverloren. De grenzen tussen deze categorieën intenties zijn niet altijd even scherp, hierdoor ontstaan soms overlappingsen.

Intenties die verankerd liggen in de tijdsgeest:

Woningnood

De meeste bouwplannen die direct na de oorlog werden opgesteld, werden ingegeven door de nijpende woningnood. Zo snel en goedkoop mogelijk zou met de op dat moment beschikbare materialen aan de opbouw en uitbouw van de Nederlandse steden moeten worden gewerkt. In eerste instantie leidde dat vaak tot snelle invullingen van reeds gerealiseerde vooroorlogse plannen, die zich voegden naar de reeds aanwezige stedenbouwkundige structuur en infrastructuur. De woningnood drong door tot het niveau van de woningtypologie; in Kostverloren werden zogenaamde 'duplex'- en 'triplex' woningen (zie hfd. 4.2) vooraf in het programma van eisen vastgelegd.

Economisch rendabel bouwen

Uit economische overwegingen heeft de Rijksoverheid vanaf 1947, de ontwikkeling van 'systeembouw' gestimuleerd en gesubsidieerd.⁴ De wens om de benodigde arbeid op de bouwplaats te verminderen (d.w.z. het aantal manuren en vakmanuren per woning) en de woningbouwproductie op te voeren, heeft in Kostverloren geleid tot het gebruik van het montagesysteem Rottinghuis. Dit systeem was gebaseerd op het gebruik van geprefabriceerde, standaard betonplaten. Aan systeembouw werden een aantal voorwaarden verbonden, onder andere dat de woningen kwalitatief niet onder mochten doen voor de overeenkomstige traditionele bouw⁵.

Wijkgedachte

De wijkgedachte is ten tijde van de planontwikkeling van de wijk Kostverloren in Groningen nog niet verder ontwikkeld dan een richtinggevend idee voor het stedenbouwkundig ontwerp, het manifesteerde zich nog niet als een allesomvattend sociaal systeem dat vertaald kon worden naar een allesomvattende stedenbouwkundige ontwerpmethodologie. Van de begrippen distributieplanologie en wooneenheid werd op dat moment in Groningen nog geen gebruik gemaakt. Het prille idee van 'wijkvorming' werd uiteraard wel gedragen door een diepgaande wens naar sociale verandering, maar dat leidde eerder tot een geleidelijke, bijna terughoudende intrede van de diverse facetten en gedaanten van 'de wijkgedachte' dan tot een radicale omarming van een geheel nieuwe vormtaal.

Kwaliteit

Tijdens de grootschalige naoorlogse woningproductie kwam het begrip 'kwaliteit' onder druk te staan. Dat blijkt onder andere uit een rede van Minister Witte, waarin hij zei: *'Hoe belangrijk de verhoging van de productie is, het gaan niet alleen om de hoeveelheid, maar het gaat ook om de kwaliteit van wat wij produceren'*.⁶

Vakmanschap, de bouwmethoden en de materialisatie stonden ook ten tijde van de ontwikkeling van Kostverloren onder grote druk. Ondanks de hang naar een gedegen aanpak van het kwaliteitsprobleem bleven de oplossingen vaak beperkt tot kleine technische verbeteringen, zoals tochtstrippen, excentrisch geplaatste hoofdverlichting en verwarming van woonkamer en keuken vanuit een centraal ketelhuis.

Emancipatie van het ontwerp

Over de veranderende rol van de vrouw in de samenleving en de veranderingen die deze ontwikkeling teweegbrengt in het architectonisch ontwerp schreef mevrouw J. Meihuizen-ter Braake (onderzoeker voor het Departement Volkshuisvesting en Bouwnijverheid) in 1956: *'Anderzijds diende in deze veranderende tijden rekening te worden gehouden met het feit dat het verkrijgen van huishoudelijke hulp steeds moeilijker is geworden en dat de vrouw ook na haar huwelijk in verschillende beroepen werkzaam blijft, hetgeen in de toekomst (zoals het zich laat aanzien) nog zal toenemen. Om deze redenen kan de vrouw haar taak als huisvrouw slechts op redelijke wijze vervullen, indien zij gebruik kan maken van de door de techniek ten dienste gestelde hulpmiddelen. Het accent zal daarom, meer dan voorheen, gericht zijn op nieuwe vormen van woninginrichting en woninguitrusting'*.⁷ Zij schreef dit als onderdeel van een reeks artikelen ter ere van de oplevering van de 500.000ste woning, welke in de Groningse wijk Kostverloren was gerealiseerd. Het moderne, naoorlogse ontwerp moest volgens haar uitgaan van zaken als een beschut voorbalkon, een wascel met douche, een eetkeuken, een aanrecht op werkhoogte, voldoende ruimte voor een gasfornuis en eventueel een koelkast. De keuze mogelijkheid tussen individuele wascellen, gezamenlijke waskelders of een wasservice, bepaalde in grote mate de inrichting van het bouwblok en de woning.

Intenties die letterlijk zijn verwoord in de toelichting op het uitbreidingsplan:

Differentiatie

Woningdifferentiatie is een intentie die een duidelijke vertaling heeft gekregen in het uitbreidingsplan Kostverloren. Het toekomstige woningbestand werd opgebouwd uit diverse woningtypen, ten behoeve van de beoogde doelgroepen (arbeiders, middenstanders, bejaarden en werkende vrouwen). Hierbij werd een afwisseling in hoogte en oriëntatie van de bouwstroken nagestreefd. Aan het begrip woningdifferentiatie werd op twee manieren invulling gegeven. Ten eerste in het aantal slaapkamers: 20% met 1 slaapkamer, 45% met 2 slaapkamers en 35% met 3 slaapkamers. Ten tweede in de gemiddelde minimale inhoud per (middenstands-) woning: middenstandswoningen van categorie I hadden een gemiddelde minimale inhoud van 270 m³, woningen van categorie II waren iets ruimer van opzet met een minimale inhoud van 300 m³.

Groenzones

De groenzones in de wijk zijn vanuit een tweetal programmatische intenties te beschrijven. Ten eerste zouden de groenzones moeten functioneren als recreatieplek. De 'wandel'-parken werden ontworpen als een veilig speelveld voor de kinderen en een ontmoetingsplek voor alle bewoners van de omliggende buurten. Ten tweede is er sprake van groeninrichting met een primair esthetische intentie, in de vorm van de collectieve of private voortuinen en openbare plantsoenen aan de kopse kanten van de bouwblokken. De voortuinen zijn meestal ingericht met lage ligusterhagen, grasveldjes en bloemperken. De openbare plantsoenen vooral met diverse soorten middelhoge heesters. Over de collectieve binnenterreinen wordt in het plan met geen woord gerept; de potentie van deze ruimten als ontmoetingsplek en/of gezamenlijke tuin wordt niet verder benoemd.

Hoogbouw

Voor de oorlog werd het provinciale karakter van de stad Groningen doelbewust in stand gehouden. Het bebouwingsvoorschrift bouwhoogte was daarmee in overeenstemming, er mochten maximaal twee woningen van 1 à 2 bouwlagen boven elkaar worden gebouwd. Na de oorlog veranderde die instelling radicaal. Bouwen in drie en vier woonlagen (in de meeste gevallen één woning per bouwlaag) werd door de aanpassing van het bebouwingsvoorschrift in 1948 onder bepaalde voorwaarden mogelijk. Zelfs flats van 8 tot 10 woonlagen werden toegelaten, in eerste instantie alleen als accenten van de oude vestingrand, later ook in de uitbreidingswijken. De sterke drang om het provinciale imago van de stad kwijt te raken, werd door diverse ontwerpers verwoord in artikelen in actuele vakbladen. 'Hoogbouw' boven de twee woonlagen was in de naoorlogse delen van Kostverloren een belangrijk item.⁸

3.4 Planproces

De naoorlogse ontwikkeling van Kostverloren bestaat in principe uit de invulling van de nog niet ontwikkelde zone in de wijk. Dit gebied is grotendeels gelegen ten zuiden van de M. Hobbemastraat. Het werd doorkruist door de geplande ringweg, de huidige Rembrandt van Rijnstraat. Deze grote ader vormde de as waarlangs de wijk in functionele zin was opgedeeld; het oostelijk deel was bestemd voor lichte industrie en bedrijvigheid, het westelijk deel voor woningbouw. De industrie bestemming die deels rustte op diverse gebieden zoals Kostverloren en de zones langs het Noord-Willemskanaal, het Oosterhammerikkanaal en het Reitdiep stonden vanaf 1936 ter discussie omdat de visie op de positie van industrieterreinen in de stad veranderde. Omwille van de volksgezondheid en hygiëne gingen er stemmen op voor een striktere scheiding tussen industrie en wonen. Daarnaast speelde de vraag van de industrie naar grotere kavels en goedkopere bouwgrond een rol. Gedeputeerde Staten keurden het uitbreidingsplan in 1937 niet goed. In een toelichting werd de afkeuring beargumenteerd: *'Verscheidene der aangegeven industrieterreinen zijn van onvoldoende diepte voor bedrijven met eenige uitbreidheid, terwijl ook de aanwezigheid van een publieke weg tusschen deze terreinen en het water in de meeste gevallen door de industrie niet wordt gewenscht'*. Tot deze terreinen werd de industriestreek die ingeklemd lag tussen de geplande ringweg, de Friesestraatweg en het Hoendiep niet expliciet gerekend. Door het overbodig worden van het geplande grote autobusstation (zie afb.7) in 1950 werd, ondanks de actuele

discussie, besloten de strikte functionele scheiding in Kostverloren op te heffen en woningbouw voor ouderen en scholen in de industriezone toe te laten. De voorgenomen bebouwing werd in de vorm van zelfstandige stedenbouwkundige volumes op de plankaart ingetekend. Hierdoor ontstond een zekere vorm van functionele menging waaruit blijkt dat de gemeentelijke overheid ten aanzien van het industrievraagstuk nog geen eenduidig beleid had ontwikkeld. Het overgebleven voor woningbouw bestemde deel, dat grensde aan het grondgebied van de gemeente Hoogkerk, werd in semi-geopende blokken verkaveld. Een kleine strip, gelegen aan de westzijde van de wijk werd gereserveerd voor scholenbouw.

Volgens het structuurplan van 1950 zou de wijk via twee verbindingssassen van vergelijkbare schaal direct verbonden worden met het centrum van de stad. Dat waren het traject Hoendiep/ A-weg en de Jan Steenstraat/ Kraneweg. Dit laatste genoemde traject heeft niet ten alle tijden een vanzelfsprekende status gehad. Ondanks het bestaan van deze connectie tussen de wijk en binnenstad op de uitbreidingsplannen van Berlage en Schut is in het eerste planvoorstel dat dateert van september 1948, deze verbinding bewust niet gemaakt. Er zou te weinig ruimte zijn voor een goede aansluiting op de Friesestraatweg.

4.0 Het uitbreidingsplan (1953-1968)

Net als in de rest van Nederland werd in Groningen na 1945 gepoogd de enorme woningnood op te lossen. Ter ondersteuning van de 'Wederopbouwwet in het kader van uitbreidingsplannen' stelde de Rijksoverheid subsidies ter beschikking aan de lokale overheden om het woningtekort te verkleinen en krotten op te ruimen.

In het kader van deze wet is het uitbreidingsplan 'Kostverloren' opgesteld. Dit plan, dat als basis voor de uitvoering zou gelden, werd gemaakt in de jaren 1948-1952; tijdens de raadsvergadering van 27 april 1953 werden de Toelichting en Bebouwingsvoorschriften van het plan vastgesteld. Gedeputeerde Staten verleende op 28 augustus 1953 goedkeuring aan het plan, dat in de tien daaropvolgende jaren zou worden uitgevoerd. Het uitbreidingsplan bestond uit een schetsplan van de stedenbouwkundige structuur en een schriftelijke toelichting daarop.

De hoofdstructuur, de bestemmingen en de groenstructuur vormen de verschillende lagen van het schetsplan. In de toelichting komen termen als 'wijkgedachte' en 'wijkvorming' niet voor. Kostverloren werd ontworpen als een gemengde buurt voor wonen en lichte industrie. De wijk is een invulling van dat deel van het vigerende plan van uitbreiding van de stad Groningen (1940-42) dat betrekking heeft op Kostverloren.

De stedenbouwkundige structuur van Kostverloren is waarschijnlijk ontworpen door G.B. Smid, in opdracht van de in 1947 door het gemeentebestuur in het leven geroepen dienst Stadsuitbreiding en Volkshuisvesting. Smid werd op 1 mei van datzelfde jaar als Stadsarchitect aangenomen bij deze dienst, die geleid werd door H.J. Dix. Hiervoor was Smid van 15/2/1929 tot 15/7/1930 als technisch tekenaar in dienst van de gemeente Amsterdam. Van 16/7/1930 tot 30/6/1946 was hij als technisch hoofdambtenaar werkzaam bij de gemeente Rotterdam en hij werkte van 1/7/1946 tot 30/4/1947 als stedenbouwkundige bij de gemeente Schiedam.⁹

De toelichting op het uitbreidingsplan 'Kostverloren' vermeldt dat het een 'partiële wijziging van het uitbreidingsplan (1938-40) in onderdelen van de gemeente Groningen' betreft. Het uitbreidingsplan (1938-40) was nog gebaseerd op het vooroorlogse plan Berlage en Schut, maar gaf toch het juridisch kader aan de naoorlogse uitbreidingsplannen die in het Structuurplan 1950 zijn verbeeld en verwoord. De grenzen van de woonwijk werden daarin vastgesteld. Aan de westzijde is dat de bestaande spoorlijn naar Roodeschool en Delfzijl. De huidige Rembrandt van Rijnstraat stond ten tijde van het ontwerp en de uitvoering van Kostverloren, te boek als onderdeel van het traject van de ringweg. De straat is met een aan deze functie toe te schrijven breed profiel aangelegd. Na veel discussie en onderzoeken naar verkeersbelasting werd in 1972 besloten het tracé van de westelijke ringweg te verplaatsen en de Friesestraatweg te reconstrueren. In het noorden werd de toekomstige wijk begrensd door de drievoudige kruising van het spoor, de Friesestraatweg en de afgesneden loop van het Reitdiep. Een restant van die afsnijding is nog zichtbaar als een doodlopende aftakking. Het Hoendiep en de daarlangs gelegen verharde weg in de richting van Friesland begrensd de wijk aan de zuidzijde. Aan de oostzijde sloot de geplande wijk aan bij de bestaande beëindiging van de Schilderswijk, de Friesestraatweg.

Afbeelding 6

Schetsplan 'Kostverloren', 1948. Vroegst bekende voorstudie voor het naoorlogse deel van Kostverloren waarin alle ontwerplagen zijn samengebracht.

Afbeelding 7
Schetsplan 'Kostverloren', 1953. Algemene plankaart die de basis vormde voor de naoorlogse uitbreiding.

Afbeelding 8
Stedenbouwkundige structuur Kostverloren, algemene basiskaart van de stad,
1999.

4.1 De stedenbouwkundige structuur: infrastructuur en verkaveling

Kostverloren is een aanvulling en logische voortzetting van de bestaande vooroorlogse Berlagiaanse stedenbouwkundige structuur. De kruisvormige structuur van hoofdwegen waarmee de wijk aantakt aan de hoofdinfrastructuur van de stad wordt gevormd door de Jacob v. Ruysdaelstraat/ Jan Steenstraat in oost-west richting en de Rembrandt van Rijnstraat in noord-zuid richting. Aan de kruising van deze wegen is de centrale ruimte gesitueerd. Deze ruimte bestaat uit de twee kopse zijden van de semi-geopende bouwblokken welke ingeklemd liggen tussen de Jacob v. Ruysdaelstraat en de Paulus Potterstraat. In het centrum zijn enkele van de wijkvoorzieningen, zoals winkels en opslagplaatsen samengebracht. Het centrum is dus opgenomen in de woonblokken structuur; er is geen afzonderlijke of aparte verkaveling voor ontworpen. De overige wijkvoorzieningen, zoals scholen, kerken, een Groene Kruispost, een apotheek en een wijkgebouw lijken willekeurig verspreid te zijn over de rest van de wijk.

Infrastructuur

De verkeerskundige structuur van de wijk is doelbewust hiërarchisch opgebouwd uit twee elementen, respectievelijk verkeerswegen en woonstraten. De Rembrandt van Rijnstraat is de enige verkeersweg die de wijk rijk is. Als onderdeel van de geplande westelijke ringweg heeft zij een verbindende functie die het wijkniveau sterk overstijgt. Anderzijds heeft zij een structurerende rol, zij deelt de wijk op in twee buurten. Deze belangrijkste noord-zuid as, zou de geplande noordwestelijke stadsuitbreiding gaan verbinden met het zuiden van de stad. De Rembrandt van Rijnstraat en de Jacob v. Ruysdaelstraat, een verbrede woonstraat met een centrumfunctie, vormen samen de hoofdstructuur, het skelet van de wijk en geleiden het doorgaande verkeer naar en door de wijk. Daarnaast zouden zij Kostverloren moeten verbinden met het centrum van de stad en de omliggende stadsdelen. De woonstraten zijn de niet doorgaande wegen tussen de semi-geopende bouwblokken, zij ontsluiten de buurt voor auto-, fiets- en voetverkeer, daarnaast bieden zij ruimte aan parkeren.

Het naoorlogse deel van de wijk voegt zich, vooral op het niveau van de woonstraat, bijna naadloos in de bestaande infrastructuur van Kostverloren. Hierdoor is sprake van een eenduidige en consistente verkeerstructuur die voor een groot deel gebaseerd en geïnspireerd is op de stadsesthetische ideeën van Berlage.

Verkaveling

In principe bestaat de verkaveling van het vooroorlogse Kostverloren uit een aaneenschakeling van gesloten bouwblokken. Deze stedenbouwkundige ontwerpeenheid is de basis voor de begrenzing van de openbare stedelijke ruimte van straten en pleinen ten opzichte van de private binnenterreinen. De architectuur van Kostverloren presenteert zich onder invloed van de economische rationalisatie van het huurhuis als een reeks gevels zonder individuele herkenbaarheid. Het traditionele gesloten bouwblok, bestaande uit op zichzelf staande woonhuizen is sinds de eeuwwisseling verdwenen.

Het naoorlogse deel van Kostverloren is ontworpen als een aanvulling op de Berlagiaanse verkaveling. De richting en oriëntatie van de bouwblokken voegen zich naar de bestaande structuur, maar zijn in tegenstelling tot in de vooroorlogse stad, aan de kopse zijden gedeeltelijk opengeknipt. Op enkele plekken is die openheid door middel van verspringingen en de plaatsing van kleine blokken woningbouw afgezwakt. Daardoor is de scheiding tussen openbare en private ruimte niet altijd duidelijk. Door de plaatsing van kleine individuele woningen aan vijf van de acht kopse zijden zijn de collectieve binnenruimten alsnog gedeeltelijk afgeschermd.

De semi-geopende verkaveling die de centrale zone van de wijk invult, haakt aan de oost- en zuidzijde naadloos in op de bestaande gesloten verkaveling van de randbebouwing. Deze bestaande verkaveling bestaat voor het grootste deel uit spontane lintbebouwing. In de zuidwesthoek dringt de verkaveling door in de open groene bufferzone tussen wijk en spoor. Hiervoor is de voorgestelde open en moderne strokenverkaveling bijzonder geschikt. De naoorlogse structuur wordt gekenmerkt door een bijzonder subtiele balans tussen een terughoudend gebruik van nieuwe verkavelingstypen en de bestaande vooroorlogse ontwerptaal. Hierdoor is er tegelijkertijd sprake van zowel vormcontinuïteit als van vernieuwing.

OPBOUW - VERKAVELING

Onderdeel	Aantal woningen	Straat	Typen
noord-zuid georiënteerd drie lagen hoog bouwblok (10)	225	G. Douwstr., F. van Mierisstraat, J. Vermeerstraat, A. v. Ostadestr.	A3 portieketage
noord-zuid georiënteerd twee lagen hoog bouwblok (3)	120	Rembrandt v.Rijnstraat, A.v. Ostadestraat	A4 portieketage
kamvormige structuur, drie lagen hoog bouwblok(1)	100	Hoek Rembrandt v.Rijnstr. en J.Steenstr.	O3 galerij-ontsloten
woongebouw georiënteerd op Friesestraatweg vijf lagen hoog bouwblok (1)	100	Friesestraatweg	M5 galerij-ontsloten
oost-west georiënteerd drie lagen hoog bouwblok (5)	132	J. v.Ruysdaelstraat en Friesestraatweg	M3 Portieketage
oost-west georiënteerd een laag hoog bouwblok, deels wonen boven winkels	46	J. v.Ruysdaelstraat, en P. Potterstr.	M1-B+M1-B+M2

oost-west georiënteerd een laag hoog bouwblok (3)	6	P.Potterstr.	O1 grondontsloten
noord-zuid georiënteerd vijf lagen hoog bouwblok (3), en deel wonen boven winkels	35	hoek Hoendiep en J. v. Ruysdaelstr.	M5-W+M3 portieketage
Totaal	764		

Afbeelding 9

Woningtypen: duplex- en triplex typen. Het in Kostverloren toegepaste triplex type.

4.2 Woningtypen

De in de stad aanwezige differentiatie van grote en kleine gezinnen, oude en jonge mensen zouden samengebracht moeten worden in een woonbuurt die in stedenbouwkundig opzicht zijn vertaling vond in het opengeknipte bouwblok.¹⁰ De beoogde sociale verscheidenheid leidde op stedenbouwkundig niveau tot een menging van woonvormen en dus van woningtypen.

Een van die typen is de duplexwoning. Dit type werd gepresenteerd als een alternatief voor de lage kwaliteit van noodwoningen waartegen in toenemende mate verzet ontstond. De duplexwoning gaat uit van het idee dat één normale woning door

eenvoudige tijdelijke aanpassingen, voor enkele jaren bewoond zouden kunnen worden door twee afzonderlijke huishoudens. Na de opheffing van de woningnood zou op eenvoudige wijze, door het uitbreken van enkele niet dragende wanden een goede woning ontstaan.¹¹ Het duplex-type werd vanaf 1949 gedurende een korte periode intensief gepropageerd door het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting. In een brochure werden diverse toepassingen van de duplexwoning, bijvoorbeeld als eengezinshuis, als etagewoning en als vrijstaande plattelandswoning gepubliceerd. Het idee van de tijdelijk gedeelde woning werd net na de Eerste Wereldoorlog ontwikkeld en vervolgens onder andere toegepast in het Amsterdamse betondorp Watergraafsmeer. In 1949 werd de door het Ministerie opgestelde brochure aangevuld met een serie duplexwoningen voor brede en smalle eengezinshuizen, voor portieketagewoningen, voor galerijwoningen en voor maisonnettes in de hoge woongebouwen. De toepassing van de duplexwoning had een grote invloed op de slaapkamerdifferentiatie. Dat blijkt onder meer uit een toename van 12% van de hoeveelheid woningen met één slaapkamer, waardoor er meer ruimte ontstond op de woningmarkt voor 'onvoltooide gezinnen, werkende vrouwen en ouden van dagen'.¹²

In de stad Groningen werd, uitgaande van het duplex-idee, een lokale variant ontwikkeld die bijzonder geschikt was voor toepassing in de etagebouw, de zogenaamde triplexwoning. Bij dit type was het mogelijk tijdelijk drie huishoudens onder te brengen in twee woningen. Een bijkomend voordeel van dit type was dat alle huishoudens minimaal aan een zijde van de tijdelijke woning konden profiteren van de zon (zie afb.9). Dit in tegenstelling tot het duplex-type waar meestal een van de twee tijdelijke woningen op het noorden was georiënteerd en volledig afgesloten was van de zuidgevel.

In het uitbreidingsplan Kostverloren zijn de verschillende woningtypen en de hoeveelheid bouwlagen in een serie afkortingen en een kleurlegenda weergegeven.

A = arbeiderswoningen
M = middenstandswoningen
O = bejaarden woningen
w = winkel
B = bedrijfsruimte
BB = bijzondere bebouwing
1,2,3,4,5 = aantal woonlagen
licht paars = handels- en industrieterrein

Type A4 en A3 zijn toegankelijk via een portiektrap aan de straatzijde en hebben bergingen en speciaal ingerichte waskelders in het souterrain. De keuze voor gezamenlijke waskelders was geen vanzelfsprekende keuze. Op het moment dat de woningen ontworpen werden was het 'vraagstuk van de gezinswas' een actueel onderwerp van discussie. Vanaf 1925 werden in Nederland grote centrale washuizen opgericht. Na de oorlog werd voor het eerst geëxperimenteerd met de zogenaamde gemeenschappelijke 'waskeuken'. Dit Scandinavische systeem werd door de directeur van de dienst S&V als volgt omschreven: '*In het souterrain is naast een bergplaats voor elke woning tevens in elk blok een gemeenschappelijke wasruimte voor de gezinswas ondergebracht, waarvan de huisvrouwen van het blok bij tourbeurt gebruik kunnen maken.....In deze wasruimte is tevens een met glaswanden afgesloten speelhoek voor kinderen (voorzien van speelgoed) ingericht*

*zodat de huisvrouwen de kleuters in het oog kunnen houden tijdens het doen van de was.*¹³ Rond één portiek zijn, afhankelijk van het aantal bouwlagen, 4 of 6 woningen gegroepeerd. Type O is de aanduiding voor bejaardenwoningen ofwel gepland als galerijflat (verzorgingstehuis) of als grondgebonden en georiënteerd op de straat. Met de aanduiding BB, 'bijzondere bebouwing', worden kerken, scholen, kantoorgebouwen, tehuizen en overeenkomstige gebouwen verstaan, waaronder hoogbouw.

De omvang van diverse gesubsidieerde woningtypen werd door een inhoudslimiet beperkt. De gemiddelde inhoud van een arbeiderswoning mocht per bouwblok niet meer zijn dan 260 m³. Voor middenstandswoningen werden twee grenzen vastgesteld. Voor de kleinste woningen gold een ondergrens van minimaal 270 m³; voor de ruimere woningen werd die grens vastgesteld op minimaal 300 m³. Voor alle middenstandswoningen werd de bovengrens vastgesteld op 325 m³, want woningen met een grotere inhoud vielen op dat moment buiten de nationale premiereregelingen. De maximale inhoud van bejaardenwoningen werd vastgesteld op 160 m³.

4.3 Openbare ruimte: groenvoorziening, straten en pleinen

Groenvoorziening

De algemene groeninrichting van de buurten is als integraal onderdeel van het uitbreidingsplan vastgelegd. Het geeft inzicht in alle als groene zone in te richten delen van de wijk, in het bijzonder de door de gemeente ontworpen groene onderlegger. Daartoe behoorden respectievelijk de parken, de openbare plantsoenen aan de kopse zijden van de bouwblokken, de vijverpartijen, de openbare speelterreinen en de bomen langs de woonstraten. Naast het ontwerp was de gemeente ook verantwoordelijk voor de inrichting en het beheer van deze zones.

De algemene groeninrichting van het wandelpark langs het Reitdiep is niet vastgelegd in een uitbreidings- of inrichtingsplan. De groenzones zijn ontworpen en aangelegd door de dienst Openbare Werken, welke zich tevens ontfert over het beheer. Het park bestaat uit een onderliggende graslaag die zich uitstrekt van de oeverwallen tot aan de openbare weg. De vijvers zijn omzoomd door enkele rijen middelgrote en grote bomen, zoals de linde, iep en populier. Deze boompartijen worden op diverse plekken door lage struiken geaccentueerd.

De wel aangewezen maar niet specifiek ontworpen groene delen van het schetsplan, zoals de gezamenlijke binnentuinen en de openbare voortuinen waren in het bezit van de corporaties die ook de verantwoordelijkheid hadden voor het ontwerp, de inrichting en het beheer van deze zones. Beoogd werd het voor dat moment voor Groningen nieuwe idee van een gezamenlijke tuin in te voeren. Dat hield in dat de ruimte ontsloten zou worden door een woonpad waaraan enkele 'recreatieve' voorzieningen, als bankjes, zandbakken en speelwerktuigen werden geplaatst. De groenaanplant beperkte zich in de meeste gevallen tot een rozenperk en enkele solitaire bomen.

Straten en pleinen

De inrichting van de straten is onderhevig aan een sterke hiërarchie. De enige verkeersweg heeft een duidelijk breder profiel dan de woonstraten. Dit is vooral zichtbaar in de Rembrandt van Rijnstraat, met een profiel van ongeveer 55 meter. Deze straat zou gaan fungeren als onderdeel van de ringweg en zou dientengevolge ingericht worden als een snelverkeersweg en zou daar waar mogelijk geflankeerd worden door parallel- of ventwegen. Waar dit niet mogelijk was werden twee meter brede parkeerstroken voorgesteld. De verschillende rijbanen zouden van elkaar gescheiden worden door een zeer dichte rij middelgrote tot grote bomen van dezelfde soort dat zijn, bijvoorbeeld de Amerikaanse eik of de linde. De bomen zouden afwisselend met de grote gebogen straatlantaarns in dezelfde groene bufferstroken komen te staan waardoor ze het brede profiel van de straat doorbreken en het van een zekere beslotenheid voorzien.

De woonstraten hebben een relatief smal profiel van gemiddeld 18 meter. De rijbaan is zes meter breed en wordt zeer willekeurig aan één of twee zijden geflankeerd door een rij middelhoge bomen van één soort, bijvoorbeeld de plataan, es of bloesemboom. De bomen staan samen met de rechte lantaarnpalen als één rij in het trottoir. Door de onderlinge afstand en grootte van de bomen vormen zij geen laan en hebben ze geen sterke scheidende werking in het straatprofiel.

4.4 Gerealiseerd plan

Na de vaststelling van de plannen maakte de gemeentelijke overheid, vooruitlopend op de realisatie, het terrein bouwrijp door opspuiting van zand, en legde verder de wegen, leidingen en rioleringen aan. Vervolgens werd het gebied in percelen uitgegeven aan Woningbouwvereniging Gruno, welke architect Olsmeijer inhuurde om het grootste deel van de bouwblokken te ontwerpen.

Kostverloren is uitgaande van het eerste uitbreidingsplan (wijziging Uitbreidingsplan in onderdelen van 1940, betreffende het gebied dat wordt begrensd door de spoorlijn naar Delfzijl, de Friese straatweg en het Hoendiep, m.u.v. de bestaande bebouwing in het Noordelijke deel van dit gebied) op diverse, kleine punten aangepast en gewijzigd. De hoofdstructuur en het grootste deel van het stratenplan daarentegen is conform het uitbreidingsplan uitgevoerd. De eerste aanpassing vond plaats in 1955 en behelsde het verkleinen van het aantal te ontwikkelen winkels in het centrum van de wijk van 12 winkels + eenzelfde aantal woningen naar 9 winkels en 9 woningen. De reden hiervoor was het vermoeden van woningbouwvereniging Gruno dat de grote hoeveelheid winkels tot overdreven concurrentie zou leiden, gezien de omvang van de buurt en de reeds bestaande winkelbedrijven in de nabijheid. De gemeente beargumenteerde haar initiële keuze in een brief aan het college van B&W als volgt: *'...Naar de praktijk leert, geeft een dergelijke concentratie van winkels aanleiding tot een grotere kooplust bij het publiek dan bij een verspreide ligging van dezelfde winkels.'*¹⁴ De tweede herziening van het plan sloot aan bij eerdere kleine wijzigingen van het plan die ook om economische redenen waren uitgevoerd, zoals het versmallen van de trottoirs van 3 naar 2.5 meter. In 1956 bleek het meer rendabel de middenstandswoningen aan de Jacob van Ruysdaelstraat op te hogen

van 2 naar 3 woonlagen. Tien jaar later bleek de financiering en exploitatie door woningbouwvereniging Gruno van het terrein gelegen op de hoek van de Jan Steenstraat en de Friesestraatweg dat bestemd was voor een wijkcentrum (met openbare leeszaal annex feestzaal) niet mogelijk. Het bouwrijpe terrein werd vervolgens aangeboden aan een nieuwe partij. De derde en laatste wijziging van het bestemmingsplan had betrekking op de drie geplande blokjes bejaardenwoningen aan de Paulus Potterstraat. Woningbouwvereniging Gruno speelde in op een algemene trend, de groeiende behoefte aan overdekte parkeergelegenheid, en kreeg in 1968 toestemming om in plaats van bejaardenwoningen 3 keer 3 garageboxen te bouwen die in gebruik zouden worden genomen door de bedrijven aan de andere zijde van de straat.

Aan de in de bebouwingsvoorschriften vastgestelde inhoudsmaten voor middenstandswoningen in 1947-49 ging een verhitte discussie vooraf. Uit economische overwegingen werden de inhoudsmaten aangepast. De minimale inhoud voor een middenstandswoning werd van 300 m³ teruggebracht naar 270 m³. Hiermee daalde de gemiddelde inhoud van de woningen naar 325 m³. Dit is de door het rijk vastgestelde premiegrens. Provinciale Staten zag dit als een aantasting van de beoogde differentiatie en als *'een vervlakking van de sociale structuur van de wijk'*, maar maakte het desondanks mogelijk om middenstandswoningen in de premiesector te ontwikkelen.

Ten aanzien van het door de gemeente opgestelde algemene groenplan kan gezegd worden dat de continue groene onderlegger een verbindende functie heeft in de hele buurt. De inrichting van meer bijzondere ruimtes daarentegen, zoals de gezamenlijke binnentuinen wijkt sterk af van de initiële intenties. Over deze ontwikkeling van de inrichting van binnentuinen door woningbouw verenigen in de naoorlogse delen van de Oosterparkwijk en de Korrewegwijk schreef G.B. Smid, architect en stedenbouwkundige in dienst van de gemeente Groningen, in 1951 reeds: *'Met de gemeenschappelijke tuinen blijft het een gesukkel. Hoewel de woningbouwverenigingen aanvankelijk medewerkten om tot een aantrekkelijke indeling van de binnenterreinen tussen de open bouwblokken te geraken, kunnen deze, door de hoge kosten van onderhoud gedwongen, hieraan niet meer voldoen en wordt thans weer tot opdeling in tuintjes voor de benedenbewoners overgegaan. Bij toepassing van souterrains moeten deze tuintjes dan via trapjes bereikt worden. Overigens blijft bij de open bouwblokken de inkijk op de achtergevels met de bijbehorende was nog weinig aantrekkelijk'*.¹⁵

In Kostverloren heeft deze constatering ook geldigheid. De binnenterreinen kwamen in een zeer beperkte opzet tot ontwikkeling en zijn niet meer dan brede grasstrips, die in ruimtelijke zin nog het meeste refereren aan een sportveld. Deze terreinen werden op zijn best in het midden ontsloten door een woonpad, waaraan een enkele boom of zandbak was geplaatst. De term 'tuin' is niet helemaal op zijn plaats voor deze uitgekledde versie van een zeer hoogwaardig voornemen. Feitelijk is noch de naoorlogse gezamenlijke tuin noch de vooroorlogse opdeling in kleine private tuintjes tot stand gekomen.

In de hoeveelheid en diversiteit van de geplande speciale voorzieningen zijn bij de realisatie geen grote veranderingen opgetreden ten opzichte van de oorspronkelijke doelstellingen. De beoogde verhouding tussen arbeiderswoningen en middenstandswoningen is tot stand gekomen.

5.0 Analyse van het plan

Opzet, verkavelingstructuur en inrichting van de naoorlogse delen van Kostverloren zijn vanuit eenzelfde optiek en achtergrond tot stand gekomen als de meeste Nederlandse woningbouwprojecten van direct na 1945. Kostverloren is, net als de Rivieren- en Grunobuurt, het product van stedenbouwkundige experimenten en onderzoeken, die voor en tijdens de oorlogsjaren met betrekking tot organisatie en uitvoering hadden plaatsgevonden. Daarbij speelden thema's als woningdifferentiatie, standaardisatie en rationalisatie van materialen en bouwprocedures een belangrijke, zelfs sturende rol. Kostverloren is binnen de Groninger woningbouwgeschiedenis een kleine maar bewuste stap vooruit naar een meer integrale toepassing van de 'wijkgedachte'. Waar in de Oosterparkwijk en Korrewegwijk, beide ook aanvullingen van al bestaande vooroorlogse uitbreidingsplannen, nog geen sprake is van een 'core', een wijkhart, is dat in Kostverloren wel gevormd. Hoewel dit centrum binnen de normale rooilijnen van de woonblokverkaveling is opgenomen, geeft het uitdrukking aan een nieuw ontwerptechnisch bewustzijn, ondersteund door nieuwe economische inzichten ten aanzien van winkelconcentratie. Voor de oorlog werden buurtwinkels in zekere zin adhoc over de woonwijk verspreid, na de oorlog wordt in de meeste gevallen de Amerikaanse variant, 'het winkelcentrum', als onderdeel van de core toegepast.

Het ontwerp van de wijk werd door de toevallige totstandkoming van de 500.000ste naoorlogse Nederlandse woning in dit gebied onderwerp van uitvoerige beschouwing en discussie. De beschouwing gaf inzicht in de stand van zaken van de Groningse ontwerppraktijk en de mate waarin in Groningen de nationale- en internationale theorie werd gevolgd en toegepast. Dit heeft vooral betrekking op de discussies rond onderwerpen als de 'gezinswas', de relatie tussen woningontwerp en emancipatie en het verwarmingsvraagstuk. Kostverloren maakte voor het eerst in de Groningse woningbouw enkele specifiek moderne discussies zichtbaar.

Achteraf blijkt dat er ten tijde van de ontwikkeling en realisatie van Kostverloren voor het eerst op lokaal niveau sprake was van het bewustzijn dat de naoorlogse woningproductie zich afspeelt tussen de marges van de begrippen 'kwantiteit' en 'kwaliteit'. Kostverloren vergrootte de bewustwording van het wankel evenwicht tussen deze begrippen. Dat deze balans kwetsbaar is maakt de realisatie van de wijken als Vinkhuizen pijnlijk duidelijk. Stonden de eerste jaren na de oorlog meer in het teken van het oplossen van een schrijnende, directe woningnood met gebruikmaking van de aanwezige middelen, kennis en vakmanschap; vanaf 1950

ging naast productie ook de invloed van de woning op de ontwikkeling van het individu en de samenleving een rol spelen.

In Kostverloren is nog altijd sprake van een ruimtelijke politiek die steunt op twee gedachten. Terwijl er gebruikt is gemaakt van een modern montagesysteem en een voor Groningen praktisch nieuw verkavelingstype, het opengeknijpte bouwblok, zijn deze moderne verworvenheden voor het grootste deel ingepakt in een traditioneel jasje van bakstenen gevels. De architectonische gestalte geeft uitdrukking aan de terughoudende, afwachtende houding van de Groningse architecten en stedenbouwers om de snel voortschrijdende vernieuwing te volgen. Het volledig overboord gooien van de vooroorlogse kennis en verworvenheden was gezien de bestaande kritiek op de moderne beweging ook geen makkelijke en aantrekkelijke optie. Moderne, functionele vormgeving werd vanaf de jaren twintig van deze eeuw vaak misbruikt; het werd een masker waarachter een vergaande rationalisering en systematisering van de architectuur schuilging, welke werd gedreven door puur economische motieven.

Het naoorlogse deel van de wijk neemt een bijzondere en tegelijkertijd ook logische plek in binnen de stedelijke ontwikkeling van Groningen. De wijk markeert een sociale omslag, gestoeld op langzaam veranderende ideeën over de rol van de buurt, woonomgeving en woning op de ontwikkeling van de individuele mens. Dit heeft echter niet geleid tot een radicale verandering van het gehanteerde stedenbouwkundige instrumentarium. De Groningse ontwerpers doorliepen een langzaam leerproces van voortschrijdend inzicht. Dat blijkt onder andere uit de toepassing van, het reeds in de Oosterparkwijk en Korrewegwijk geïntroduceerde, open geknijpte bouwblok. Dit verkavelingstype maakte het mogelijk de traditionele, scherpe scheiding tussen het publieke en private domein te doorbreken, maar vroeg tegelijkertijd om een nieuwe visie op de inrichting van de openbare ruimte. Er zijn enkele pogingen ondernomen om tot een vernieuwende inrichting te komen door de introductie van de collectieve binnentuin. Deze pogingen waren weinig succesvol. Het uitzicht op het wasgoed van de overburen werd als een serieuze belemmering beschouwd bij de totstandkoming van een esthetisch verantwoorde opzet. Maar de meest belangrijke reden voor het falen waren de hoge onderhoudskosten, waardoor de binnenterreinen langzaam maar zeker transformeerden in grote open grasmatten.

6.0 Ontwikkelingen na realisatie (1968-1999)

6.1 Huidige situatie

Van het totale woningbestand van Kostverloren is ca. 75% (vooroorlogs en naoorlogs) in het bezit van corporatie Gruno, ruim 18% is in handen van particuliere eigenaar/bewoner en de overige 7% wordt ingenomen door andere vormen van verhuur. Institutionele beleggers hebben pas sinds kort een aandeel in de wijk.

Kostverloren is een redelijk onderhouden woonwijk waarin twee bevolkingsgroepen een meerderheid vormen. 1/5 deel van de bewoners is ouder dan 65 en bijna 1/4 deel zijn jongeren vanaf 25 jaar. De wijk heeft dan ook een uitzonderlijk hoog percentage

eenpersoonshuishoudens, ruim 50%. Dat is mogelijk omdat het woningenbestand bestaat uit relatief veel kleine woningen met een of twee slaapkamers. Daar staat tegenover dat de woonlasten in vergelijking tot andere wijken in de stad laag zijn. Het voorzieningenniveau is kwantitatief genomen enigszins beperkt, maar kwalitatief goed, daarbij komt dat de voorzieningen in de binnenstad goed bereikbaar zijn met openbaar vervoer, auto of fiets. Kostverloren kent geen hoge concentraties van groepen bewoners die in een achterstand verkeren.

Veel bewoners met zeer jonge kinderen vertrekken uit de wijk, vanwege het te klein worden van de woning en door inkomensgroei (geen duurdere koop- en huurwoningen voorradig). Slechts 7.5% van de woningen zijn grondgebonden eengezins-koopwoningen. De woontechnische kwaliteit van een groot deel van de naoorlogse woningen is enigszins verouderd.

De vooroorlogse delen van de wijk, welke in bezit zijn van corporaties, zijn in de omvangrijke stadvernieuwingsoperatie, in de periode 1975-1986 gefaseerd gerenoveerd. Na 1985 veranderde het karakter van de stadsvernieuwing, de eerste naoorlogse wijken waren aan verbetering toe.

6.2 Recent beleid

Op de teruglopende woningcontingenten en een veranderende marktvraag reageerde de gemeente in 1990 met een nieuwe volkshuisvestingsnota, 'De Stad Vernieuwd'; de aandacht verschoof van technische woningverbetering naar het optimaliseren van het woon- en leefklimaat. Onder de vlag van deze nota ontstond de deelnota 'Wijkplan Kostverloren'. Dit was een samenwerkingsverband van gemeente, de corporaties en de bewonersorganisaties dat als 'onderlegger' zou fungeren en een integratiekader vormde voor een samenhangende planontwikkeling waarbij zowel aandacht zou worden gegeven aan behoud en beheer, als aan programma's en projecten voor verbetering en vernieuwing. Bijvoorbeeld de woningsamenvoeging en hoogwaardige renovatie van de flat aan de oostzijde van de Rembrandt van Rijnstraat. Deze initiatieven ontstonden in de aanloop van de intentieverklaring 'voor een ongedeelde stad' (1995) welke de officiële start inluidde van een overkoepelend wijkvernieuwingsproces, wat uiteindelijk resulteerde in het Convenant Wijkvernieuwing Groningen (1998).

Wijkplan Kostverloren (1992)

Ten gevolge van de deregulering van de rijksoverheid, ook op het gebied van volkshuisvesting en woningbouw, kregen de woningbouwverenigingen meer verantwoordelijkheden toe bedeed en moesten zij financieel zelfstandig gaan opereren. Deze ontwikkeling was naast de veranderende marktvraag op het niveau van de wijk in 1992, mede de aanleiding voor het opstellen van zogenaamde wijkplannen, waarin de toenmalige situatie werd geanalyseerd en het toekomstige beleid werd vastgesteld.¹⁶

Het wijkvolkshuisvestingsplan Kostverloren bestond uit een analyse van de huidige woningmarkt in de wijk en een daarop gebaseerde planvorming, het kaderplan. In het wijkplan lag de nadruk op het behoud van de bestaande kwaliteiten zoals het

onderhoud van de woningen, de woonomgeving, woningdifferentiatie en de woonruimteverdeling. Daarnaast ging de aandacht uit naar het versterken van de positie van de wijk op de woningmarkt. De looptijd was ca.10 jaar.

De meeste aandacht ging uit naar het aanpakken van het eenzijdige woningbestand; door het aanbieden van verschillende woningtypen beoogde men in de nabije toekomst gedwongen verhuizingen te kunnen tegengaan. Deze wens tot verbreding ging samen met het instandhouden van goede en betaalbare woningen voor bewoners met lagere inkomens. Twee doelstellingen die in bijna alle wijkplannen voor naoorlogse wijken zijn geformuleerd zijn het verhogen van de kwaliteit van de woningen en de woonomgeving (groen, verkeer, sociale veiligheid, buurtbeheer en voorzieningen) . Concreet betekende dit dat een flexibel marktgericht programma moest worden opgesteld.

In Kostverloren betekende dit in grote lijnen het voornemen om de entree van de wijk te versterken door nieuwbouw aan beide zijden van de Jan Steenstraat (waaronder de woningbouw op de voormalige Kremerlocatie). Dit voornemen zal binnen enkele jaren volledig zijn gerealiseerd. Hiervoor moet op korte termijn de flat op de hoek Jan Steenstraat/ Rembrandt van Rijnstraat verdwijnen. Maar ook de samenvoeging en hoogwaardige renovatie van de triplexwoningen aan de Rembrandt van Rijnstraat was opgenomen in het kaderplan; inmiddels is deze operatie aan de oostzijde uitgevoerd. Naast enkele kleine stedenbouwkundige ingreepjes, die geen van allen tot ontwikkeling zijn gebracht, had de corporatie de sloop en nieuwbouw van de bouwblokken aan de Johannes Vermeer en de van Mierrisstraat op haar verlanglijst staan, deze wens is niet ingewilligd in de besluitvorming. Tevens bestond er het plan om het buurtpark, parallel aan het spoor, opnieuw in te richten, met een openbare speeltuin, enkele zitplekjes en een basketbalcourt.

Wijkvernieuwing

De veranderende markt vraag die als basis diende voor de voorstellen die gedaan werden in de afzonderlijke wijkvolkshuisvesting- en wijkplannen leidde tot de totstandkoming van de stedelijke evaluatienota 'Vernieuwt de Stad' (VDS). De nota sluit aan op het Structuurplan (1995) en het Collegeprogramma 1990-1994. De kern van VDS is de optimale afstemming van het woningaanbod op de toekomstige vraag. In Kostverloren betekent dat een vraag naar koopwoningen in een duurder marktsegment.

Afbeelding 10

Voorgenomen maatregelen wijkplan. I.= sloop en nieuwbouw, II.= hoogwaardige renovatie, III.= mogelijke vernieuwingszones (1992).

Convenant Wijkvernieuwing Groningen (1998)

Het Convenant Wijkvernieuwing Groningen is in feite een uitwerking van het volkshuisvestingsplan 'Thuis in de Stad'.¹⁷ In basis is het een gezamenlijk plan van de Groninger corporaties (exclusief Patrimonium) en de gemeente, gebaseerd op aannames en prognoses die aansluiten bij landelijk onderzoek.¹⁸ Aan het convenant is een bijlage gekoppeld waarin de wijkvernieuwing per wijk wordt toegelicht. Een aantal wijken, die tot het 'ingrijpend' niveau van aanpak worden gerekend worden uitvoerig toegelicht. Dit zijn achtereenvolgens Vinkhuizen, Paddepoel, Lewenborg, De Wijert Noord, Corpus den Hoorn, de Grunobuurt, de Oosterparkwijk en Selwerd. Het tweede niveau dat in het convenant is vastgesteld is het zogenaamde 'middenniveau', wat betekent dat de maatregelen gericht zijn op alle aspecten van het wonen, beperkt tot delen van de wijk. De gemeente vervult naast de betrokken corporatie naar eigen inzicht de rol van ontwikkelaar. Kostverloren behoort tot het derde niveau, de 'eenvoudige' aanpak wat neerkomt op verbetering van de woningvoorraad binnen de bestaande ruimtelijke structuur. Zoals ingrepen op complexniveau, geïnitieerd en ontwikkeld door de betrokken corporatie. Dat komt neer op ca. 200 woningen die aan de woningmarkt zullen worden onttrokken, dat is 15 % van de sociale huurvoorraad in de wijk en 5% van het totale stedelijk wijkvernieuwingprogramma.

6.3 Planvorming (1998-1999)

De planvorming in Kostverloren is conform de 'eenvoudig' niveau aanpak die in het convenant is vastgelegd complexmatig. Op dit moment staan de triplexwoningen aan de westzijde van de Rembrandt van Rijnstraat, samen met het daarachter liggend terrein, ter discussie. De betrokken corporatie heeft plannen om het bouwblok gelegen op de hoek Jan Steenstraat/ Rembrandt van Rijnstraat te slopen, en te vervangen door nieuwbouw in de koopsector. In het kader van deze ontwikkeling zijn in een eerdere fase een aantal studies naar haalbaarheid van samenvoeging ondernomen.

Afbeelding 11

Foto oostzijde Rembrandt van Rijnstraat (1999), een geslaagd voorbeeld van hoogwaardige renovatie.

7.0 Waardestelling van de wijk, een poging tot waardering op basis van uniforme benadering

7.1 “Wat zeg je van m’n wijk”

I Cultuurhistorische waarden:

ja	Betekenis van het gebied als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaal-economische en/of maatschappelijke ontwikkeling (en)
enigszins	Betekenis van het gebied als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke, archeologische en/of bestuurlijke ontwikkeling (en)
enigszins	Betekenis van het gebied als bijzondere uitdrukking van (een) technische, structurele en/of functionele ontwikkeling (en)
ja	Betekenis vanwege de innovatieve waarde of pionierskarakter (type, motief, datering)
ja	Betekenis van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing (bijzondere architectonische objecten) en hun groepering in relatie met de bestaande groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid

II Intrinsieke stedenbouwkundige kwaliteit:

ja	Betekenis van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept
enigszins	Betekenis vanwege de verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies

III Stedenbouwkundige betekenis in ruimere context:

enigszins	Betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving
nee	Betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel
ja	Betekenis van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw

IV Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten):

ja	Betekenis van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorspronkelijke) ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel
ja	Betekenis van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing

V Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten):

enigszins	Betekenis van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt
-----------	---

7.2 Toelichting en conclusie

I Cultuurhistorische waarden

De opzet en structuur van het naoorlogs deel van Kostverloren markeren het zichtbaar worden van de sociale beginselen van de 'wijkgedachte' in Groningen. Deze beginselen manifesteerden zich op zeer terughoudende wijze, in eerste oogopslag alleen in de publicaties die de ontwikkeling van de wijk begeleiden. Deze ontwikkeling werd opgeluisterd door het gedenkwaardige feit dat de 500.000ste woning in naoorlogs Nederland juist in Kostverloren tot stand is gekomen.

De meest in het oog springende drijfveer van het bouwbedrijf van de jaren '50 was de op dat moment nog steeds toenemende woningnood, die in de kantlijn de ontwikkeling van een nieuwe flexibele woningindeling, de triplexwoning opleverde. Woningnood was een nationaal probleem dat na de oorlog in eerste instantie leidde tot het invullen van niet ontwikkelde terreinen binnen de bestaande stedenbouwkundige structuur. Deze terreinen kwamen onder andere vrij omdat de algemene visie op industriële activiteiten veranderde. Kleine, over de stad verspreide, industriegebieden stonden al geruime tijd ter discussie, maar vanaf 1938 werd in de meeste gevallen gekozen voor een concentratie van de stedelijke industrie aan de zuidoost zijde van de stad. Kostverloren vormt een kleine, maar niet te verwaarlozen uitzondering op dat beleid.

II Intrinsieke stedenbouwkundige kwaliteit

De helderheid van de stedenbouwkundige structuur is de kracht van Kostverloren. Het ontwerp verenigt op zeer subtiele wijze een vooroorlogs 'Berlagiaans' ruimtelijk concept met een modern sociaal gedachtegoed. Deze structuur is in staat de verschillen die door de gefaseerde uitvoering van de wijk zijn ontstaan te dragen. De beperktheid van de opgave en de terughoudende houding van de ontwerpers

resulteerde niet in een integrale en nieuwe vertaling van het sociologische gedachtengoed maar in een evenwichtige balans die de breuk van de oorlog niet negeert en niet overproportioneert. Er is sprake van progressieve continuïteit.

III Stedenbouwkundige betekenis in ruimere context

Fysiek gesproken ligt de wijk ingekapseld in een aantal bestaande structuren. Deze sterke begrenzing leidt echter eerder tot een notie van een beschermde en overzichtelijke eenheid dan tot een geïsoleerd gebied. In de ruimtelijke ontwikkeling van naoorlogs Nederland zijn twee duidelijke stromingen herkenbaar, de traditionelen en de modernen. Deze termen moeten worden beschouwd als verzamelnamen, er was geen sprake van organisatorische verbanden of een vastomlijnd programma. Het naoorlogse deel van Kostverloren is bij geen van beide, eenduidig onder te brengen. De wijk staat met een been, uitgaande van een bewuste aarzeling, in het moderne tijdperk en met het andere been houdt het contact met de vooroorlogse stad.

Vele nu tot 'traditioneel' bestempelde architecten en stedenbouwers maakten vanaf 1950 op grote schaal gebruik van montagesystemen. Zo ook de Groningse architecten en stedenbouwers, die ontwierpen met gebruikmaking van het door een lokale aannemer ontwikkelde systeem Rottinghuis. De ontwikkeling en toepassing van montagesystemen werd door de nationale overheid gestimuleerd. Het systeem Rottinghuis neemt binnen dit kader geen uitzonderingspositie in, het is de uitkomst van een geslaagde, lokale innovatie.

IV Gaafheid

Hoog niveau renovatie en nieuwbouwplannen hebben niet geleid tot aantasting van de gaafheid van het naoorlogse deel van Kostverloren dat in architectonisch opzicht gekenmerkt wordt door een zeer sobere, eenvoudige lijnvoering en detaillering. De veelal fragiele vormentaal bleek bestand tegen de enorme en vaak brutale kracht van de veranderende woningmarkt. Over de gehele linie genomen is de naoorlogse Kostverloren een zeldzaam gave verschijning. Kunststof kozijnen en portiekafsluiting waarbij veel gebruik werd gemaakt van trespa, lijken de wijk voor het grootste deel te hebben overgeslagen. Dit is eerder te danken aan een gebrek aan beleid en financiële middelen, dan aan een vooruitziende blik van de corporaties.

V Zeldzaamheid

Binnen de Nederlandse ontwikkelingsgeschiedenis van verkavelingmodellen is het naoorlogse deel van Kostverloren geen extreme innovatie, eerder een bijzonder subtiele vernieuwing. De geopende bouwblokken refereren op zeer terughoudende wijze aan experimenten die reeds vanaf begin jaren '50 werden gedaan met open bouwblokken en de daaruit ontwikkelde strokenbouw.¹⁹

8.0 Bijzondere architectonische objecten en ensembles

- **Flatgebouw, de Westerflat, Friesestraatweg 252-346**
Architect: K.G. Olsmeyer
Bouwjaar: 1952-1954
n.b. De flat hinkt op twee gedachten, enerzijds is het een zelfstandige structuur, die de vooroorlogse bouwblokstructuur negeert, anderzijds maakt de architect in de vormtaal gedeeltelijk nog gebruik van een vooroorlogs idioom.
- **Openbare Kleuter- en lagere school, J. van Ruysdaelstraat 73**
Architect: J. H.M. Wilhelm
Bouwjaar: 1956
n.b. Bijzondere haakse structuur met een apart paviljoentje.
Kunstwerk van Anne Dekking-van Haeften, koper (4 delen), 1958
- **Winkelcentrum, van Ruysdaelstraat 63-65**
Architect: K.G. Olsmeijer
Bouwjaar: 1956
n.b. Aan de kopse kanten van de twee blokken bevinden zich bijzondere, vlakke betonsculpturen met thema "als "man met schop" en "moeder met kind en hond". Deels oorspronkelijke detaillering winkelpuien nog aanwezig.

Bijzondere stedenbouwkundige ensembles

- Frans van Mierisstraat en Johan Vermeerstraat, goed gerenoveerde en evenwichtig ingerichte straten, eenzelfde sfeer als in het vooroorlogse deel van de wijk.
- Twee portiekflats, vier bouwlagen aan de Rembrand van Rijnstraat, zeer bijzondere gevelindeling en –geleding door middel van dunne stalen kolommen,

betonranden en grindbeton. 500.000ste woning van de naoorlogse Nederlandse woningproductie in de zuidwand gerealiseerd. Noordzijde volledig gerenoveerd.

9.0 BIJLAGEN

BIJLAGE 1 : dossier uitbreidingsplannen Kostverloren 1950-1982

zoals aanwezig in het DIV-archief van de dienst RO/EZ te Groningen, waaruit:

Map: Bestemmingsplan Kostverloren; 1950-1965
1.777.811.22 U 34 Deel I zie II
wijziging Uitbreidingsplan tussen de Friesestraatweg, het Hoendiep en de
spoorweg van Groningen naar Delfzijl.

- schetsplan Kostverloren, 1949
- aangenomen en goedgekeurde plankaart 1953 en toelichting
- discussie over de mogelijkheden van woningverwarming
- discussie over de keuze tussen washuis, waskelder en individuele 'was-o-matic'
- gronden voor de 1^e - 2^e en 3^e herziening (op onderdelen)

Map: Bestemmingsplan Kostverloren; 1965-1982
-1.777.811.22 U 34 Deel II
wijziging Uitbreidingsplan tussen de Friesestraatweg, het Hoendiep en de
spoorweg van Groningen naar Delfzijl.

- afsluiting van de exploitatie met een negatief saldo voor de gemeente van
F152.339,62
- nieuwbouw hoofdkantoor woningbouwvereniging Gruno

BIJLAGE 2: Literatuur

algemeen

- Boer, G.J. de, e.a., *Leefbaarheid in nieuwe wijken*, Bouw 1970, p. 691-692
- Boer, N. en Lambert, D., *Woonwijken: Nederlandse Stedenbouw 1945-1985*, Rotterdam 1987.
- Eijsbroek, H. e.a., *Groningse uitbreidingsplannen*, Publieke Werken 26^e jaargang no. 5, mei 1958.
- Hoekstra, R., *Domweg gelukkig in de Dapperstraat*, Contour lustrumnr. 31, p. 28-39.
- Kam, S. de, *Volkshuisvestingsbeleid na 1945*, Groniek, Gronings Historisch tijdschrift, no.75, 1981, p. 44-55.
- Keuzenkamp, W.A., *De bouwkunst van het hedendaagse Groningen*, Bouwkundig Weekblad 1958, p.145-171.
- Kroese-Duijsters, J.A.M. e.a., *Hebben naoorlogse woonwijken toekomstwaarde?*, E.v.. Stedenbouw en Volkshuisvesting 1992, extra nummer, p. 3-48.
- Klijn, E.H. (red.), *Profiel van naoorlogse wijken in Groningen, Een onderzoek naar de problemen van twaalf vroeg naoorlogse wijken in de gemeente Groningen*, Faculteit der Bouwkunde TU Delft, Delft 1989.
- Pouderoyen, C., *Het Wederopbouwplan van de stad Groningen*, Bouw 1949, p. 268-278.
- De stad vernieuwt, een nota over de bouw, verbouw en het gebruik van woningen in de jaren negentig*, Deel A: De Stad, Deel B: De naoorlogse wijken, Groningen (oktober) 1989.
- De stad vernieuwt, een nota over de bouw, verbouw en het gebruik van woningen in de jaren negentig*, Deel A: De Stad, Deel B: van stad naar de wijk, Groningen (februari) 1990.

de wijk

- Bekenkamp, H., *75 Jaar Maatschappij tot verbetering van woningtoestanden*, Maatschappij tot verbetering van woningtoestanden, Groningen 1989.
- De 500.000ste woning*, rede van de minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid ter gelegenheid van het gereedkomen van de 500.000ste na de tweede wereldoorlog in Nederland gebouwde woning, 22 november 1956, in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw*, jrg.37, nr.12, december 1956, p. 205-210.

-Dix, H.J., *Voorzieningen in de arbeiderswoning*, in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw*, jrg.37, nr.12, december 1956, p. 214-218.

-Dix, H.J., *Bizonderheden over de 500.00ste woning*, in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw*, jrg. 37, nr.12, december 1956, p. 218-223.

-Duursma, J. en van Geest, J., *Sociale woningbouw in de stad Groningen 1850-1994, woningbouwvereniging 'Groningen' en woningstichting 'Gruno'*, Groningen 1994.

-Hacquebord, L.T. en Overbeek, R.M.H., *Wijkbeschrijving Kostverloren* in het kader van het MIP, uitgave dienst RO/EZ, ongedateerd.

-Hoekman, P. e.a., *Een eeuw socialisme en Arbeidersbeweging in Groningen 1885-1995*, Groningen 1986.

-Kramer, Martin en Smit, Roel, *Groninger corporaties nemen woningbezit gemeente over*, in: *Woningraad*, nr. 4, 1986, p. 7-10.

-Meihuizen-ter Brake, J., *Voorzieningen in de arbeiderswoning*, in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw*, jrg. 37, nr.12, december 1956, p. 210-214.

-Noordewier, Bart en Parie, Koos, *Volkshuisvesting en woningcorporaties na 1945*, in: *Noorderbreedte*, november 1990, p. 71-75.

-Smid, G.B., *Woningbouw in de gemeente Groningen van 1945 tot 1951*, Bouw 1951, p. 450-460.

-*Wijkplan Kostverloren*, een samenwerkingsverband van de gemeente, toenmalige woningbouwvereniging Gruno en bewoners, Groningen 1992.

.

BIJLAGE 3: geraadpleegde archieven

Gemeente archief Groningen:

- werktekeningenarchief
- archief dienst Stadontwikkeling en Volkshuisvesting
- archief provinciale commissie voor de Wederopbouw
- fotoarchief

DIV archief dienst RO/EZ Groningen:

- bestemmingsplannen dossiers

Archief afdeling Monumenten dienst RO/EZ Groningen:

- fotomateriaal afkomstig van afdeling Ruimtelijke Plannen
- maquettes uitbreidingsplannen

BIJLAGE 4: lijst van afbeeldingen

Afbeelding 1 'luchtfoto Kostverloren'.

Door Aerophoto Eelde, aanwezig in de mediatheek van de dienst RO/EZ Groningen.

Afbeelding 2 'de westelijk stadshamrik, Topografisch-Militaire kaart, 1864', afkomstig uit: de Gemeenteatlas van de provincie Groningen, samengesteld door J. Kuiper, Leeuwarden 1979.

Afbeelding 3 'plan van uitbreiding (1906)', afkomstig uit : *Tien grote plannen voor Groningen, 1608-1995*, H.G. Hurenkamp, Assen 1995, p.18.

Afbeelding 4 'detail uitbreidingsplan Schut, 1932', afkomstig uit : *Tien grote plannen voor Groningen, 1608-1995*, H.G. Hurenkamp, Assen 1995, p. 22.

Afbeelding 5 'structuurplan 1950', afkomstig uit: *Tien grote plannen voor Groningen, 1608-1995*, H.G. Hurenkamp, Assen 1995, p. 24.

Afbeelding 6 'schetsplan Kostverloren, 1948, algemene plankaart', afkomstig uit: Gemeente Archief Groningen, Werktekeningenarchief 1615, item 8060.

Afbeelding 7 'plankaart Kostverloren, 1953, algemene plankaart', afkomstig uit: bestemmingsplannen dossier 1950-1965, DIV-archief van de dienst RO/EZ Groningen.

Afbeelding 8 'stedenbouwkundige structuur Kostverloren', algemene basiskaart van de stad, opgemaakt door de afdeling Landmeetkunde van de dienst RO/EZ Groningen.

Afbeelding 9 'woningtypen: duplex en triplex', afkomstig uit: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw*, jrg.37, nr.12, december 1956.

Afbeelding 10 'voorgenomen maatregelen wijkplan Kostverloren, 1992', een samenwerkingsverband van de gemeente Groningen, de voormalige woningbouwvereniging Gruno en bewoners.

Afbeelding 11 'oostzijde Rembrandt van Rijnstraat', aanwezig in archief Naoorlogse Wijken, afdeling Bouwtoezicht & Monumenten.

BIJLAGE 5: Noten

---

¹ Het structuurplan van 1950 is een door de dienst S&V opgesteld werkdocument, dat nooit is voorgedragen aan het College van B&W of aan Gedeputeerde Staten; hoewel het college in 1952 de toenmalige directeur S&V verzocht het plan voor te dragen. Op dit verzoek werd pas in 1958 officieel en afwijzend gereageerd door de directeur S&V. Het structuurplan had een vertrouwelijke, interne status en werd gebruikt als kader voor diverse onderzoeken die uiteindelijk leidden tot een stedenbouwkundig ontwerp voor de naoorlogse uitbreidingswijken. Juridisch gezien zijn deze uitbreidingsplannen ontwikkeld onder het in 1940 goedgekeurde plan van uitbreiding, wat een aanpassing was van het sinds 1928 vele malen bijgestelde uitbreidingsplan opgesteld door Berlage en Schut.

² In de Toelichting op het uitbreidingsplan 'De Wijert' is sprake van een door de dienst uitgevoerd onderzoek naar sociale wijkopbouw en woningdifferentiatie, het originele verslag van het onderzoek is onvindbaar.

³ Brief aanwezig in voormalig archief van de dienst S&V, het huidige RO/EZ-archief.

⁴ Zie de studies van de Stichting Studiegroep Efficiënte Woningbouw inzake de ontwikkeling van 'series standaardplattegronden'. De stichting was in het leven geroepen door Van Ettinger, de directeur van het Bouwcentrum. Ir. Van den Broek was actief lid van de studiegroep.

⁵ Meer over systeembouw in 'Vijf vragen over systeembouw', uitgave van de Vereniging van Systeembouwers, Den Haag 1957.

⁶ Citaat afkomstig uit het Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw, 37^e jrg. nr. 12, december 1956, p. 211.

⁷ Meihuizen-ter Brake, J., 'Voorzieningen in de arbeiderswoning', in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, 37^e jrg. Nr. 12, december 1956, p. 210-214.

⁸ Zie artikel van G.B. Smid in *Bouw* 1951, p. 450-464, van Ir. J. de Ranitz in *Bouw* 1954, p. 895-904 en van W.A. Keuzenkamp in *Bouwkundig Weekblad* 1958, p. 145-171. Op de achtergrond speelde de nadrukkelijke vraag naar een gedifferentieerde bouwhoogte een niet onbelangrijke rol in de hoogbouwdiscussie. Om stedenbouwkundige redenen was het gewenst te variëren in bouwhoogte ten einde contrasten in bouwmassa te verkrijgen.

⁹ G.B. Smid, (vertrouwelijke) gegevens afkomstig uit personeelsdossier, dienst S&V, nu in archief DIV van de dienst RO/EZ: Volledige naam is Giordano Bruno Smid, geboren op 14 mei 1900, van huis uit protestant. Hij startte zijn opleiding met de 5 jarige H.B.S. (diploma 1918), vervolgd door de M.T.S. in Den Haag (diploma 1921) en het Voortgezet Bouwkundig Onderwijs (diploma 1924, acte Middelbaar tekenaar Md in 1926). Uit zijn c.v. blijkt dat hij buiten zijn vakgebied om interesse had voor kunstgeschiedenis, literatuur en landschapsontwikkeling. Hij was lid van de Nederlandse Bond van Stedenbouwkundigen, de Vereniging voor Bescherming van Natuurmonumenten en de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging. De toenmalige directeur S&V, Meneer Dix, dicht Smid in een aanbevelingsbrief van 1954, naar aanleiding van een externe sollicitatie de volgende eigenschappen toe: 'niet uitgesproken vlot, maar beschikt over aangename omgangsvormen, een scherpe analytische geest en een taaie vasthoudendheid', verder noemt hij hem 'enigszins een individualist'. Uit dit dossier blijkt tevens dat Dix, Smid sinds 1953 tot plaatsvervangend directeur S&V heeft benoemd. Vanaf 1950 onderneemt Smid diverse pogingen om bij andere Gemeenten, o.a. Utrecht, Breda en Delft als directeur Openbare Werken (of een vergelijkbare dienst) te worden aangenomen. In februari 1956 verwerft hij de aanstelling van directeur van de afdeling Stadsontwikkeling van de dienst Gemeentewerken van de Gemeente Eindhoven, die hij vanaf 1 mei 1956 aanvaard. Hij wordt op 3 september 1956 opgevolgd door Henk Eijsbroek, die wordt aangesteld als architect 1e klas. Smid's carrière in Eindhoven wordt in 1959 vroegtijdig beëindigd door een interne reorganisatie, waardoor hij voor het eerst in zijn loopbaan terecht komt bij een commerciële werkgever, namelijk het Groningse architectenbureau van K.G. Olsmeijer.

---

¹⁰ Vergelijk met: 'Het woningmateriaal, dat bij Berlage in continue straatwanden was ondergebracht, werd opgedeeld in verschillende woningsoorten. Deze kregen in de open verkavelingen telkens, als los blok of rij, een zelfstandige architectonische bepaling: eengezinswoningen in twee lagen, etagewoningen in drie of vier lagen en op enkele strategische plaatsen hoge woongebouwen van tien tot twaalf lagen'. Henk Engel en Endry van Velzen, 'De vorm van de stad: Nederland na 1945' in: 'Stedenbouw, de geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden', p. 281.

¹¹ Noud de Vreeze, 'Woningbouw, Inspiratie & Ambities, Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland, een uitgave van de Nationale Woningraad,' Amsterdam 1993.

¹² Ir. H.J. Dix, 'De Groningse Nieuwbouw', Wederopbouw 1953, p. 70-83.

¹³ Ir. H.J. Dix, 'Voorzieningen in de arbeiderswoning', in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw*, december 1956, 37^e jrg. nr. 12, p. 216.

¹⁴ Citaat van directeur Ir. H.J. Dix uit een brief van 29 juni 1962 aan het college van B&W.

15. Citaat van G.B. Smid afkomstig uit: 'Woningbouw in de gemeente Groningen van 1945 tot 1951', Bouw 1951, p. 450-464.

¹⁶ Het Wijkvolkshuisvestingsplan: 'pronkjewail in golden raand' is opgesteld door KAW Architecten BV, onder verantwoordelijkheid van de betrokken corporatie Groningen (nu onderdeel van Domein Woondiensten). De begeleidende werkgroep bestond uit vertegenwoordigers van de corporatie, de bewoners, ondersteund door Vereniging Wijkopbouw Oosterparkwijk (VWOO) en Delta en de Gemeente Groningen, dienst RO/EZ.

17 Het Volkshuisvestingsplan van de gemeente Groningen 'Thuis in de Stad' is gelijktijdig met het Convenant 'Wijken en Dringen' op 2 juli 1998 vastgesteld.

16 Landelijk onderzoek zoals de 'Verkenningen' van het Centraal Planbureau en de nota 'de opgaven in beeld, voorstellen en uitwerkingsrichting 2x20 miljoen voor vier herstructureringsgebieden' door de Raadscommissie VROM.

¹⁹ Algemeen Uitbreidingsplan voor Amsterdam (AUP) werd ontworpen door C. van Eesteren, ir. Th. K. van Lohuizen en ir. L.S.P. Scheffer in opdracht van de gemeente Amsterdam.